

בחינות לשון בפירוש ליחזקאל ולתרי-עשר שבמגילות העבריות מביזנטיון

כ"י האוניברסיטה העברית שמספרו JNUL 4⁰ 577.7/1 הוא פירוש קדום ובלתי ידוע לספרי יחזקאל ולתרי-עשר. מוצאו מן הגניזה הקהירית, ובמקורו היה כתוב על שתי מגילות קלף אשר קטע גדול מאחת מהן קנתה הספרייה הלאומית בשנת 1978. קטע זה, מטר וחצי אורכו, כתוב פנים ואחור כמגילה המתוארת בספר יחזקאל עצמו. הרקטו מכיל את הפירוש ליחזקאל לפרקים ה-יד, וצד זה עם תחילת הצד השני פוענח בידי ידידי פרופ' ישראל תא-שמע, שהעמידני על קיומו של הקטע והמציא לי את העתק הממוחשב. הוא גם זיהה הרבה מתופעות הלשון שיידונו להלן. הוורסו, שכתבתו פותחת מול הקצה העליון של הרקטו ובהמשך ישיר אליו, מכיל את סוף הפירוש ליחזקאל, החל בפרק לב, ואת תחילת הפירוש לתרי-עשר עד להושע ה, יג. חסרים אפוא פרגמנטים בראשו ובסופו.

חלק גדול מצד הוורסו דהוי, ויש מקומות שפרח מהם הטקסט כמעט כליל. למזלנו, מישהו העתיק את הטקסט לפני כמה עשרות שנים, בהיותו במצב השתמרות טוב יותר, וגם העתיק זה התגלגל לספרייה הלאומית, אם כי בדרך אחרת לגמרי, מטעם המפעל להצלת אוצרות הגולה שגזלו הנאצים, ועל כן לא זוהה עד שהפנה ד"ר שמחה עמנואל את תשומת לבנו אליו. המעתיק האלמוני לא השקיע מאמץ רב

* מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאתי לפני מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום י"א באדר ב תשנ"ה. מבוא מפורט לכל ענייני המגילה יפורסם בנפרד, וכונת התיאור כאן לשמש הקדמה נחוצה לסוגיות הלשון שהמאמר מיוחד להן. במובאות מן המגילות - השלמות של קיצורים תבואנה בסוגריים עגולים, השלמות מסברה בסוגריים מרובעים והוספות של הסופר בסוגריים מזויגים. אני מודה לפרופ' משה בר-אשר, נשיא האקדמיה, שהזמיני להרצות והעמיד לרשותי את העזרה הנחוצה ובעיקר את השימוש במאגר המידע של המילון ההיסטורי והרשות להיעזר במומחיותה של הגב' יהודית הופקינס, שבמיוחד לה תודתי נתונה. תודה לפרופ' דוד טנא שהזמיני למכון ללימודים מתקדמים לשנה זו, לתת-ניצב ד"ר יוסף אלמוג, ראש המחלקה לזיהוי פלילי של משטרת ישראל, ולרב-פקד אבי אבולעפיא, ראש מעבדת מסמכים במחלקה זו, על הכנת צילומים על-סגוליים שהקלו את עבודת הפיענוח. לצורך מאמר זה נועצתי באריכות בחוקרים האלה: פרופ' שרגא אברמסון, פרופ' מלאכי בית אריה, פרופ' רוכרט ברודי, גב' אסתר גולדנברג, ד"ר מרדכי גלצר, ד"ר עדה ירדני, פרופ' חיים סולוביצ'יק, ד"ר שמחה עמנואל, וביותר - פרופ' ישראל תא-שמע.

בפיענוח הקטעים הדהויים וגם לא תמיד דייק, ובכל זאת יש להעתקו ערך ניכר. וברוך שמסר עולמו לשומרים.

מלבד הקטע הזה וזהו בעבר עוד שלושה קטעים ממגילות אלו באוסף הגניזה של אוניברסיטת קמברידג', שניים מהם (T-S K 25.288, T-S 32.1) בידי מר אמיתי שפיצר¹ ואחד (T-S F2[1].211) בידי ד"ר ניקולס דה-לנג'. הקטע של דה-לנג' קטן. בצדו האחד נמצא הפירוש לחלק מפרק טז של יחזקאל ובצדו האחר - לחלק מפרק ט של ספר הושע. צילומו של הקטע במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים אינו קריא. אשר לשני הקטעים הגדולים - האחד מכיל את הפירוש ליחזקאל כ, כז - כח, ז; הוורסו מתחיל בסוף הושע ומכיל את הפירוש ליואל ולתחילת עמוס, וגם צילומו אינו קריא. הקטע השני מתחיל בחבקוק ב, ז ומסתיים בצפניה ב, ט, וצדו האחר מקיף את זכריה ט, י - יא, יא. הקטע הזה שייך למגילה השנייה, שהסופר החל בה מפני שאורך המגילה הראשונה, כפי שתכננה מראש, לא הספיק לו לגמר מלאכתו. מר שפיצר פיענח חלקים גדולים מהקטעים שהעלה, וגם הוא הואיל לספק לי העתק ממוחשב, ושאתי ממנו מקצת הדוגמות שלהלן.

מגילות אלו, שכיוון הכתיבה בהן מקביל לתפר, מכונות rotuli², ולדברי פרופ' מלאכי בית-אריה, תכונה זו מלמדת על זמן שלפני שנת אלף. לדברי ד"ר עדה ירדני, גם הכתב שייך למאה העשירית, אף שאין לשלול לחלוטין את המאה הי"א. אם כן, כתב-היד הוא מן הקדומים שבאוסף הספרייה הלאומית, והפירוש כולו הוא הפירוש העברי הקדום ביותר מארץ נוצרית שהוא על דרך הפשט. הטקסט מצטיין גם בהיקפו, וכעת הוא מחזיק כשלושה-עשר אלף מילה ויותר. המגילה מכילה תרגומי מילים רבות ליוונית וולגרית, באותיות עבריות מנוקדות, והן מלמדות על מוצאה הביזנטי. Rotuli הכתובים יוונית ולטינית שרדו מכמה מקומות באירופה, רבים מהם מוצאם מדרום איטליה³, שבתקופה היא הייתה אזור ביזנטי. ואולם כפי שנראה, קשרי הלשון משקפים דווקא את המציאות הלשונית בחלק המזרחי של אימפריה זו.

1. N. R. M. De Lange, "Two Genizah Fragments in Hebrew and Greek", ראה in *Interpreting the Hebrew Bible: Essays in Honor of E. I. J. Rosenthal*, eds. J. A. Emerton & S. C. Reif, Cambridge 1982, עמ' 64, הערה 4. לאחר מיכן ציין דה-לנג' אחד מקטעים אלו לפני בית-אריה, ובית-אריה רשמו כחיבורו *Hebrew Manuscripts of East and West*, London 1992, עמ' 107, הערה 31.
2. על התופעה הקודיקולוגית כולה ראה מרק ברגמן, "קטע קדום של אבות רובי נתן מתוך מגילה", תרכיץ נב (חשמ"ג), עמ' 203-202; B. Bischoff, *Latin Paleography: Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge 1990, עמ' 33-32; מ' בית-אריה (לעיל, הערה 1), עמ' 11-10, 107 ושם ביבליוגרפיה נוספת.
3. ראה בישוף (לעיל, הערה 2) והמאמר של וורפכין שהוזכר שם, עמ' 32, הערה 104, והספר של קבאלו שהוזכר בית-אריה (לעיל, הערה 1), עמ' 107, הערה 29.

הפירוש ליחזקאל מסתיים בסוף פרק לט⁴, ופירושה של חידה זו, כפי שלימדני מר בנימין ריצ'לר, עולה מהפירוש ליחזקאל שחיבר רבי ישעיהו די טראני הזקן, שאף הוא סיים את פירושו במילים אלו: "מדות הבית וסדר הקרבנות ומשפט הכהנים האמורים כאן, אין אדם בעולם שיוכל לעמוד על אמיתתם. ואם הקרמונים שהיו סמוכים לנבואת יחזקאל ביקשו לגנוז [...] איך נעמוד אנחנו על אמיתת דבריו, עד אשר יזכינו הבורא לראות המעשים ואז נתבונן על דבריו". רבי ישעיהו די טראני, בעל 'תוספות רי"ד' לתלמוד, היה מגדולי חכמי התורה בביזנטיון בתחילת המאה השלוש-עשרה⁵.

בסוף הפירוש ליחזקאל, לפני תחילת הפירוש לתרי"ע, מופיעות המילים: "חזק רעואל עבד" ואחריהן רווח קטן ועוד כמה אותיות מטושטשות, הנראות כ"יה:". מילים אלו כתובות באותה השורה ובאותו הרצף עם גוף הטקסט ובאמצע עמוד המגילה, ועל כן מסתבר כי השם שייך למחבר ולא למעתיק⁶. ואכן, התייעוד הקדום ביותר לכיטיי חזק בתפקיד של ברכה מסיימת סמוך אף הוא לשם מחבר, יהודי ביזנטי אף הוא, בן המאה השביעית: "קליר חזק"⁷. אולם במפתח של האנציקלופדיה יודאיקה החדשה לא נזכר אף יהודי אחד שנקרא בשם זה אחרי ספר טוביה הקדום. לשון המגילה מעורבת, והיא לשון מקרא, לשון חכמים ולשון יוון, הנקראת במגילה פעמיים "לשון רומי"⁸. במקרה אחד אנו מוצאים ללכת ולילך במשפט אחד: "ולא יניחוהו לילך במקום שהוא חפיץ. כי כן דרך הארץ שאם יחפוץ איש ללכת

4. מצד אחר, כל שברשותנו מפירוש רבנו חננאל לספר יחזקאל הוא החלק הפותח בפרק מ שהועתק בפני עצמו תחת הכותרת "פירוש מן המשכנה". ד"ר עמנואל ציין לפני כי גם רש"י קרא לטקע זה בשם "משכנא דיחזקאל" בפירושו לתמורה כט ע"א, ד"ה "משכנה" (כמובחן מחיבור המקדש בספר מלכים שהוא קורא אותו "משכנא דשלמה" ו"משכנא דמלכים" בפירושו ליחזקאל מ, יא, טז). לשימוש כמנוח משכנא במקום מקדשא בפרקים אלו ראה עזרא ז, טו ומסכת עירובין ב ע"ב.

5. ראה י' תא-שמע, "הרב ישעיהו די טראני הזקן וקשריו עם ביזנטיון וארץ-ישראל", שלם ד (תשמ"ד), עמ' 385-394.

6. זאת דעת בית-אריה.

7. ראה עזרא פליישר, "עניינים קליריים", תרביץ מ (=ספר היובל, תשמ"א), עמ' 288, הערה 2; י' תא-שמע, "ברכת 'חזק' בסיום הקריאה ובחתימות הפיוט", תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 115-118.

8. בספרות חז"ל ובספר יוסיפון "לשון רומי" פירושה 'לטינית' ולא 'יוונית'. המעתיק הסמנטי טבעי, מפני שמן האימפריה הרומית שרד רק החלק המזרחי, שבו הייתה השפה הרשמית יוונית. קושטא נקראה "רומי החדשה/השנייה" ביוונית, והביזנטים נקראו Ρωμαῖοι ביוונית, Hfom- בארמנית, Hrom- בפהלווי, Rüm- בערבית, בפרסית ובטורקית; ראה מנחם בן-ששון, יהודי סיציליה 825-1068, ירושלים תשנ"א, מפתח השמות והעניינים, עמ' 730, ערכים "רום", "רומי", "רומיים", "רומים"; Franz Babinger, "Rüm", *Encyclopaedia of Islam*; ; Oxford Dictionary of Byzantium, Ney York 1991 Avedis K. ; 1816, 1810, עמ' 1816, 1810, Sanjian, "Two Contemporary Armenian Elegies on the Fall of Constantinople,

ממקומו לא יניחוהו"⁹. צורות לשון חכמים העולות במגילה ומוכרות לנו מכתבי־יד טובים הן, למשל: של- (חבור למילה שלאחריו), לכל שכן (=לא כל שכן), מיכן, רוצחנים, איברים, תניי, וודיי/בוודי, הירודוס.

נראה שהיוונית והעברית השפיעו זו על זו. בין הגלוסות היווניות יש מילים שאולות מן העברית: "אַבְטוֹן טוֹנְאופְנִים" (=האופנים האלה)¹⁰; "הנשיא טוֹנְשִׂיא" (=הנשיא). מצד אחר, נמצא שימוש מוזר של וגם במקום גם, כגון יחזקאל ז, יג (ועוד בחיים חיתם): "כי ימותו בגולה וגם השנים [...] יהאיש אשר קנה. ואשר מכר. ולא יהיו בחיים שיבקש זה את זה". שם י, יד: "פני הכרוב כלומ' פני השור... ומיכן אתה למד כי וגם הכרובים [ש]עשה משה ש + במשכן והעמידם בארון [ש]שורים היר"¹¹. שם י, יז: "כי רוח החיה בהם באופנ(ים). כי הרוח שהיה נוהג [את] החיות הוא הרוח [ש]היה נוהג וגם האופנים". שם יב, ו (פניך תכסה): "וכשיקחהו מלך בבל ויוליכו בבבל וגם ארץ בבל לא יזכה שיראה כי נבוכדנצר) יעזור את עיניו בדרך". שם יד, ו: "שוכו והשיכו. שוכו את[ם] ביי והשיכו וגם אחרים עמכם". שם יד, י (כעוון הדורש): "כעוון הנביא יהיה, ה' כ' משמשין כמו שתאמר) והיה כעם ככה. ופתרון[ו] הכהן כן יתפרש וגם זה. הושע ד, ג: "ובחית הש(רה) ובעוף השמים) וברגי הים [יה]יה בהם זה הדבר שיספו ויוכרתו וגם כולם עם האדם". שימוש זה אולי משקף השפעה יוונית, שהרי שפה זו אינה מבחינה בין גם ובין וגם והיא משתמשת במילת החיבור και בשביל שניהם¹².

המגילה מגלה את מוצאה הביזנטי גם בדרך אחרת. כמעט כל תופעות הלשון המעניינות שזוהו בה נמצאות אצל מחברים ביזנטיים אחרים בני זמנה, ולפעמים רק אצלם. אולם קשרים אלו מפנים אל חיבורים (קראיים) מאסיה הקטנה דווקא ולא אל חיבורים מדרום איטליה כספר יוסיפון, מגילת אחימעץ והפיוטים. כאשר בדקה הגב'

Viator 1 (1970), 1453, עמ' 240, הערה 40; עמ' 248, הערה 84; עמ' 257, הערה 108 (תודתי לפרופ' תא-שמע שהפנה אותי אל המקור האחרון). בין התרגומים היווניים שיצאו לאור במאה ה"ט יש "איוב עם תרגום רומני" ו"משלי עם תרגום רומני", לפי הרשימות הביבליוגרפיות של המאה ה"ט. לעומת זאת, בעיני יהודי מצרים היהודים של מסטורא "שוכנים בארץ יון", ראה Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the* Fātimid Caliphs, II, London 1922, עמ' 93.

9. מפני חובות המס המוטלות על אנשי הקהילה. במגילה מתוארת מנוסתו הלילית, בחסות החשכה, של המבקש לעזוב את עירו. הסוגיות ההיסטוריות הקשורות במגילה תידונה במבוא הכללי.

10. הכוונה לאופני המרכבה. השווה את התרגום היווני־יהודי של אופני מכוונת המקדש, אצל דה־לנג' (לעיל, הערה 1), עמ' 82.

11. לעניינו של פירוש זה ולפירושו המעניין של פסוקים אחרים במגילה ראה במבוא הכללי למגילה, שידפס בעתיד.

12. תודתי לד"ר סיריל אסלנוב שהעירני על פרט זה. ד"ר אסלנוב עוסק בפיענוח היוונית במגילה ומאמרו יתפרסם בקרוב.

יהודית הופקינס מן האקדמיה ללשון העברית לפי בקשתי את התופעות שביקשתי במאגר הלשון הממוחשב של האקדמיה, נדהמנו להיווכח כי פעם אחר פעם שבו ועלו על הצג מקורות קראיים אלו. עם זה ראוי לזכור כי יש חוסר כמעט מוחלט בטקסטים לא-קראיים מאסיה הקטנה מתקופה קדומה זו¹³, ועל כן הקשר אל הענף הקראי מקרי, ואין כל סיבה להניח שרעואל היה קראי דווקא. עד כה לא מצאנו במגילה אף סימן אופייני אחד של קראות¹⁴. על כל פנים, המגילה מאפשרת לנו להפריד בין שתי שכבות של לשון הקראים - בין תכונות העברית המקומית ובין התכונות המשקפות את השפעת המהגרים מארצות ערב, ביחוד בתרגומים הערבית¹⁵.

מקומה של המגילה בגאוגרפיה הלשונית שלנו ובתולדותיה

מליצה

לכחינתנו הלשונית ניקח עתה לדוגמה את המילה מליצה, שמצאנוה במגילה פעמיים, במטבע הלשון הקבוע: "זה המשל אבל המליצה כך וכך". המילונים הנדפסים אינם עוזרים כאן. מילון בן-יהודה נותן שלוש הגדרות למליצה: (א) "דבור של חכמה, אמור במשל ודרך חידה" (שלוש דוגמות); (ב) "דבר אמור בסדר נאה" (תשעים ושלוש דוגמות); ג. "תרגום" (דוגמה אחת). אף הגדרה אחת מההגדרות האלה אינה מתאימה להקשר שלנו. ברם, נוכל להיעזר בעיקרון שקבע זאב בן-חיים¹⁶ בעניין היחס שבין פירוש מילה מקראית ובין שימושה שנתקבל בחיי היום-

13. יוצאת מכלל זה הכתובה ממסטורא על נהר מיאנדרוס משנת 1022; ראה מאן (לעיל, הערה 8), עמ' 94 ואילך; צילום אצל S. A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts*, II, London 1954, Pl. 288. על הדמיון הגדול בין כתב הכתובה ובין כתב המגילה עמדו ד"ר ערנה אנגל ומר אפרים ווסט, כל אחד בנפרד. ירדני מעירה שמבחינות מסוימות כתב הכתובה מפותח קצת יותר, אבל לא במידה מספיקה להוציא מכלל אפשרות ששניהם נכתבו בידי אותו הסופר בתקופות שונות בחייו. בית-אריה מסכים להערכה זו. יש גם דמיון ברור בדרך שנחתך הקלף ושורטט בשני המסמכים, ואין כאן המקום להיכנס לפירוט טכני. בשני המסמכים הכתיבה מקבילה לצד הקצר. בית-אריה מודיעני שאיננו מכיר כתובה אחרת בעלת תכונה זו. בתחום הלשון ניתן להשוות רק את המילים היווניות היחידות המופיעות בכתובה, וגם שם יש יסוד משותף. המילה סְקוּלְיָאָה, 'שקים', המשמשת במגילה גלוסה למילה כסתותיכנה (יח' יג, כ), מופיעה ביחיד בכתובה, שורה 21: סְקוּל. שני המסמכים דומים כל כך עד שמפתה להניח שהיו שייכים למשפחה אחת שהיגרה לקהיר ממסטורא.

14. לדברי ד"ר אהרן ממון, המתמחה בלשון הקראים, לשון המגילה שונה מאוד מוז של הקראים על אף קווי הדמיון שיידונו להלן. גם על פי שיקולים אחרים אין מסתבר כי המגילה נכתבה בחוג קראי. נושא זה יידון אף הוא במבוא הכללי.

15. וראה להלן, הערה 59.

16. ראה ז' בן-חיים, "השורש ערב - הכלול בו והנלוה עמו", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 88-89.

יום. ברור ששימוש המילה במגילה משקף פירוש מסוים של הביטוי "להבין משל ומליצה" במשלי א, ו - פירוש שלפיו המליצה היא פתרונו של המשל, הוזה אומר: הנמשל. להלן דוגמות מן המילון ההיסטורי לשימוש דומה אצל מחברים קראיים בני המאה העשירית: "וכל זה כפשוטו [...] אך מליצת העניין הזה [...]";¹⁷ "החידה בזכרון ועוזבים את המליצה והפתרון"¹⁸. טוביה בן משה, ראש הקהילה הקראית בקושטא במאה הי"א, כבר מדבר על מליצה של פסוק שאין בו משל כלל אלא בעיה תאולוגית: "ואינו יפה שיתן לנו ממון אם ידע כי אנחנו נשחת בו [...] ויחייב שנתן מליצה בפסוק 'ישמן ישורון ויבעט' [...] והמליצה בזה הפסוק עם [=על] ב' פנים" (תרגום "מחכימת פתי"¹⁹). התפיסה המונחת ביסוד שימושו של רעואל היא שהמשל אינו קל להבנה, שהרי כפי שאומר רד"ק, "יש בו [...] דברים סתומים"²⁰, ועל כן הוא זקוק לפתרון. ואכן, בפירושו לביטוי "ממשל משלים" ביחזקאל כא, ה, רעואל אומר: "מיתולוגוש, כל הנבואות שהוא אומר (ר) כולהן במשלות הן ואין אנו יודעים מה ידבר".

שימוש זה אינו מתועד לפני המאה העשירית, אבל הפרשנות שצמח ממנה קדומה בהרבה. כבר במאה השנייה לפני הספירה תרגם נכדו של בן סירא את המילה מליצה שבבן סירא מזו, יז במילה היוונית ἐρμενεύειν. אחר כך תורגמה כך גם המילה מליצה שבמשלי א, ו בידי תאודוטיון ועקילס הגר, ובעקבותיהם תרגם הירונימוס interpretatio. תרגום זה מקשר את מליצה עם מליץ שבבראשית מב, כג, המתורגם ἐρμενεύειν בתרגום השבעים, ואולם אין זכר לקשר פרשני זה בתרגום השבעים עצמו, לא בפשיטתא ולא בתרגומים למשלי ולחבקוק, וגם אין זה הפירוש המונח ביסוד שימושם של חז"ל בתחילת שיר השירים רבא²¹. לפי מקורות אלו, מליצה קרובה במשמעותה אל משל ואל חידה. הפירוש 'פתרון' מופיע בתקופה הקדומה אך ורק בתרגומים שנועדו ליהודים דוברי יוונית אחרי תרגום השבעים, והשימוש שצמח מן הפירוש הזה מופיע במאה העשירית בעברית של יהודים דוברי יוונית. ושמא אין דבר זה מקרה.

לפני שבעים שנה ניסה דויד בלונדהיים²² להוכיח שתרגומי המקרא שחוברו בידי

17. אברהם מרמורשטיין, "דרשות דניאל אלקומסי", ציון ג (סדרה ישנה, תרפ"ט), עמ' 36. לדעת מאן, הייחוס לאלקומסי מוטעה. ראה J. Mann, *Texts and Studies*, Philadelphia 1935, II עמ' 18.

18. מאמר לחכם קראי בהרחקת הגשמות, גנוי שכטר, ב, תרפ"ט, עמ' 499.

19. מקור זה, כמו רוב המקורות הקראיים המצוטטים במאמר הזה, עדיין לא יצא לאור והוא מצוטט כאן על פי המילון ההיסטורי.

20. מכלול, ערך "משל".

21. שם פתגם עממי בארמית מובא כדוגמה למליצה.

22. ראה D. S. Blondheim, "Échos du judéo-hellénisme", *REJ* LXXVIII (1924), עמ' 14-1.

יהודים דוברי יוונית בימי הביניים משקפים מסורת על-פה המבוססת על תרגומים קדומים, ובעיקר על עקילס. ואכן, הצטברות של תרגומים שהם אופייניים לעקילס מצא בזמן האחרון ניקולס דה-לנג' בגלוסר מקראי ביוונית יהודית שגילה שפיצר בגניזה²³. אפשר אפוא ששימושם של רעואל והקראים בני זמנו מבוסס על תרגומו של עקילס ובסופו של דבר, על נכדו של בן סירא.

מן המילון ההיסטורי העלינו דוגמה למליצה ממדרש שוחר טוב (כד, ב): "הרי כתבנו המשל נכתוב המליצה". המובאה הזאת דומה לנוסחה שראינוה בפירוש רעואל: "זה המשל אבל המליצה...", ולכאורה היה אפשר להסיק שהיא הדוגמה הקדומה ביותר לשימוש שלנו, אך לא היא. נוסח זה נמצא רק בכתב-היד האשכנזיים של המדרש²⁴. אם כן, לפנינו אחת התוספות האשכנזיות המרובות המצויות בכתב-יד אלו²⁵. אפשר שנוסחה זו, כחברותיה בכתב-יד אלו, הגיעה לאשכנז מביזנטיון דרך איטליה, והלוא זה נתיב היווצרותה של יהדות אשכנז מראשיתה. נוסף על המסלול הזה הגיע שימוש פרשני זה לאירופה גם בדרך ארצות האסלאם. בפירוש דניאל אלקומסי לחבקוק ב, ו: "ומליצה היא פתרון המשל"; בפירוש רס"ג למשלי א, ו: "מליצה והי אלפטנה לתאויל אלאמת'אל" = והיא הכנת ביאור המשלים²⁶. ובתרגום יפת בן עלי למשלי א, ו: "משל ומליצה = אלמתל ואלתרג'מה"²⁷. אין לדעת אם מפרשים אלו, שחיו במאות התשיעית והעשירית, שאבו ממסורת קדומה²⁸ או שיערו כן מסברה. מכל מקום, מר' סעדיה גאון עבר הפירוש למחברת מנחם ולספר השורשים של רבי יונה אבן ג'נאח. לדברי מנחם, ערך "לץ": "כי המליץ בינותם, להבין משל ומליצה לשון פשר ופתרון המה", ולדברי אבן ג'נאח, ערך "לץ": "להבין משל ומליצה תפסירה עבארה וכיאן" = פירושו

23. N. R. M. De Lange, "Some New Fragments of Aquila on Malachi and Job?", *VT* XXX (1980) עמ' 291-294.

24. פרמה דה-רוסי 1232 (1366; מאה י"ד-ט"ו) וקמברידג' כ"י אור' 786, חלק 4 (מאה י"ד). התוספת חסרה בחמישה-עשר כתב-יד אחרים - ספרדיים, פרסיים ותימניים. תודתי למר מרדכי סילברשטיין על המידע הזה.

25. ראה י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ג, עמ' 143, הערה 5.

26. כך במהדורת קאפח. הגרסה במהדורת דרנבורג, עמ' 14, היא "מליצה לתאויל אלאמת'אל". ברם המילה פטנה מתרגמת מליצה בתפסיר משלי שם, באגרון ובכתאב אלאלפאט' של דויד אלפאטי; ראה מהדורת אלוני לאגרון, עמ' 276. הדוגמות למליצה שרס"ג נותן בפירוש משלי הן פתרון החלומות בידי יוסף, המדיני (שופטים ז) ודניאל. במילים אחרות, "את מספר החלום ואת שברו" בשופטים ז, טו, שווה ל"משל ומליצה" כמשלי א, ו. בכראשית מ רמא במקום שברו בא פתרונו.

27. כ"י בריטיש מוזיאום 292 (אור' 2402).

28. על הפירושים המשותפים לתפסיר רס"ג ולתרגומים היווניים ראה D. S. Blondheim, *Les Parlers judéo-romans et la Vetus Latina*, Paris 1925 עמ' 140-141. תודתי לפרופ' דב ספטימוס שהפנה את תשומת לבי לריון זה.

פתרון וביאור. פירוש זה עולה גם מן השימוש של מנחם במליצה בכתיבה שלו: "ומלמד מליצתה ומבלעדיהם לא יקום פתרון"; "להורות פני המלה כפי מליצתה"²⁹. באמצע המאה הי"ב הביאו עמם פליטים מספרד את השימוש הזה לאירופה הנוצרית. שלמה אבן פרחון במחברת הערוך, שאת חיבורה סיים באיטליה, מגדיר מליצה (ערך "לרן") "ביאור ופירוש"³⁰. בפרובנס משה קמחי כותב: "והמליצה [...] לשון באור דבר, ופרוש הענין"³¹, וגם אביו, יוסף, פירש כך³². יהודה אבן תבון מתפלל: "עזרני אל נתן חכמה במליצת ספר הרקמה"³³, ונכדו משה וגם גיסו של משה, יעקב אנטולי, קוראים בשם "ספר המליצה" את ספרו של אריסטו *Περὶ ἔρμηνείας*³⁴. ובכך חזרנו לנכד-המתרגם ההלניסטי, שגם הוא זיהה מליצה עם *ἔρμηνεία*. אגב, השם "ספר מליצה" בפיו של רבי שם טוב פלקירא מציין ספר אחר של אריסטו, 'ספר הרטוריקה'³⁵. תרגום זה משקף, כמובן, פירוש אחר למשלי א, ו. עוד לפני המאה הי"ב הסתגן השימוש במליצה למשמעות 'פתרון' מן המערב לאירופה הנוצרית עד צרפת, עם מחברת מנחם יחד. להלן כמה דוגמות לשימוש זה מפירושו של רש"י לאיוב: "והשכים בבקר והעלה", מליצתו שהיה משכים ומעלה עולות" (א, ה); "והלילה אמר" [...] ומליצתו אמר האומר" (ג, ג); "האל יעות משפט", הה"א נקוד פתח ומליצתו לשון תימה" (ח, ג); "הראשון אדם תולד" [...] ומליצתו הראשון לאדם הנוצר מאדמה נולדת" (טו, ז); "ולא יטה", לא ינטה מליצתו כמו ויטו אחרי הבצע שפי' וינטו הם עצמם" (טו, כט)³⁶. ובפירושו למשלי: "זו היא המליצה אבל המשל [...]"; "הרי מליצתו והמשל [...]"; (כו, כז). בדוגמות אלו מפירוש רש"י למשלי וגם בדוגמות אחרות מפירושו לספר זה (א, ו; לא, יג) יש שינוי דק, שאיננו נזכר במחקר היחיד על הנושא הזה³⁷. נתבונן בפירושו למשלי יט, טו: "זו היא המליצה, אבל המשל [...]"; ולפרק לא, א: "זו המליצה שפירשתי, אבל לפי המשל [...]". במבט ראשון, זו בדיוק נוסחתו של רעואל, אך

29. יצחק מאהרשען, "פרפראות משולחנו של רש"י", אוצר החיים יג (תרצ"ו), עמ' 78.

30. דוגמה זו והדוגמה הבאה הביאן מאהרשען, שם.

31. אפרים תלמג', פירושים לספר משלי לבית קמחי, ירושלים תשנ"א, עמ' 159.

32. שם, עמ' 4, 6, 29, 114.

33. סוף ההקדמה לתרגום ספר הרקמה.

34. ראה הקדמתו של אנטולי לתרגום *Περὶ ἔρμηνείας* בכ"י פריז 928, דף 33א: "ספר המליצה והוא ספר פרי ארמיניאס". תודתי לפרופ' משה אידל שהפנה את תשומת לבי למקור זה. וראה תרגום מילות ההיגיון לרמב"ם, ב-*PAAJR* 8 (תרצ"ח), פרק י, עמ' מז, שורה 15.

35. ראה בספר ראשית חכמה, מהדורת מאריטץ דוד, ברלין תרס"ב, עמ' 38: "זוה הספר נקרא ספר המליצה ובלשון יון ריטוריקי", והשווה שם, עמ' 37: "זוה הספר נקרא ספר הביאור והוא בלשון יון בארי ארמיניאס".

36. מאהרשען (לעיל, הערה 29), שם, עמ' 77-78.

37. שם, עמ' 78.

אצל רעואל הסדר הפוך: "זה המשל, אבל המליצה [...]". ניגוד דומה עולה מהשוואת פירושו של רש"י למשלי כז, כז - "הרי מליצתו, והמשל [...]". עם הנוסחה בכתב-היד האשכנזיים הנ"ל של מדרש שוחר טוב: "הרי כתבנו המשל נכתוב המליצה". מה שרעואל והאשכנזים קוראים "משל" - רש"י במשלי קורא "מליצה", ולהפך. רש"י עדיין מקבל את התפיסה הכללית שמשל ומליצה אינם מכוונים לכמה סוגים של דיבור אלא לכמה רבדים של מטפורה³⁸, אבל כנראה, הוא סבור שהמילה מליצה איננה שם הפעולה של מליץ, במשקל מריבה, אלא שם הפעולה של "מה נמלצו לחכי אמרתך" (תהי' קיט, קג), במשקל אכילה. ואכן, רש"י משתמש בשורש מל"ץ כבנדרף אל טע"ם בפירושו לשמות ז, ב. שם הוא כותב "ואהרן אחיך ימליצנו ויטעימנו באוני פרעה".

שימושו של רש"י במשלי השפיע על מחברים מצרפת ומפרובנס. ב"ספר המשכיל" של שלמה שמחה בר אליעזר מטרויש מצאנו: "ולהעמיד כל דבריו תחילה במליצה קיימת, ואחר המליצה - בכל מיני משל [...]"³⁹. בפרובנס אפשר להבחין במאבק בין השימוש הקדום ובין השימוש החדש בתוך משפחה אחת, אצל שני אחים מפורסמים: משה ודוד קמחי. ר' משה קמחי כותב בפירושו למשלי (ט, א): "וכל זה הענין דרך משל והמליצה יש לפרש [...]". ואילו אחיו הצעיר, רד"ק, אומר: "הכל הוא ענין המליצה [...] אבל המשל [...] " (יח' טז, טו); "הנה פירשנו ענין המליצה ועתה נפרש ענין המשל" (יח' טז, ד); "ונפרש תחילה המליצה ואחר כך נפרש המשל" (יש' כת, כד); "והמליצה היא סיפור הדברים ככתבם" (מש' א, ו)⁴⁰.

החוקרים לא שמו לבם להבדל הגדול הזה שבין שני האחים⁴¹.

מעניין הדבר שחידושו של רש"י איננו משתקף בכתב-היד האשכנזיים של מדרש שוחר טוב. האם זה עניין של גאוגרפיה או עניין של כרונולוגיה ושמא שניהם? עוד יש לציין ששני השימושים, גם של רעואל וגם של רש"י במשלי, אינם מתועדים היטב אחרי המאה הי"ג. האם זו תוצאת הבלבול הטרמינולוגי שגרם חידושו של רש"י? יש לקוות שבעתיד יספק המילון ההיסטורי תשובות לשאלות האלה.

38. לפי הניסוח של שרה קמין: "שני מישורי משמעות של הכתוב"; ראה ש' קמין, "דוגמא בפירוש רש"י לשיר השירים", בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 17, הערה 11. נראה שקמין סברה שרש"י הוא הפרשן הראשון שהחיל על משלי א, ו את "התפיסה הריכוטומית של המילולי כנגד המרומז".

39. ראה י' תא-שמע, "ספר המשכיל, חיבור יהודי-צרפתי בלתי ידוע מן המאה הי"ג", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 422, הערה 16.

40. לדיון נרחב במונח הזה בפירושו של רד"ק ראה Mordechai Z. Cohen, *Radak's Contribution to the Tradition of Figurative Biblical Exegesis*, עבודת דוקטור בישיבה יוניברסיטי, 1994, עמ' 84-103.

41. מאהרשען (לעיל, הערה 29), עמ' 78; תלמג' (לעיל, הערה 31), עמ' 443.

בטוב

שימוש לשוני אחר של רעואל הוא בטוב במשמעות 'כאופן יפה, היטב', למשל "מיכן למדם בטוב היאך היו" (יח' י, ח)⁴² וכן "להכין אותה ולתקנה בטוב" (יח' כא, לג). עד כה מצאתי רק דוגמה אחת קדומה יותר, במסכת סופרים: "אם יודע הוא לתרגמו, מוטב; ואם לאו, נותנו למי שיודע לתרגמו בטוב"⁴³. אולם אילן כתבי-היד של מסכת זו טרם נחקר, ואין לדעת איזו מסורת משתקפת בכתבי-היד שריכז מיכאל היגער, שכמעט כולם מאירופה. להלן אחדות מן הדוגמות הרבות לשימוש מיוחד זה הנמצאות בספרות הקראית הביזנטית במאה הי"א. בתרגום בראשית רבה לישועה בן יהודה: "יודעים אותה בטוב"; "נראה בטוב ואינו נסתר". ובתרגום "ספר המצוות" ללוי בן יפת: "הסתכל בו בטוב"; "לא למדו בטוב"; "ולא ביאר הדבור יפה בטוב"; "תשבור הפסוק בטוב"; "יכבסו אותם בטוב"; "לא ראה בטוב"; "כבר ראיתיו בטוב ובאמת"; "ישפטו על נפשם באמת וישתכלו בטוב".

אשר לבי"ת של בטוב, אין זה שימוש שגרתי במילת יחס ליצירת תיאור אופן כגון בביטוי באמת, שהרי באמת הוא צירוף של מילת יחס עם שם עצם, ואילו בטוב הוא צירוף של מילת יחס עם תואר⁴⁴. אפשר לבאר את החידוש הזה על סמך שתיים מן הדוגמות שנוכרו לעיל מתוך תרגום "ספר המצוות" ללוי בן יפת: "כבר ראיתיו בטוב ובאמת"; "ישפטו על נפשם באמת וישתכלו בטוב". נראה שיש דגם מקראי לצירוף בטוב ובאמת, כנאמר ביהושע כד, יד: "ועבדו אותו בתמים ובאמת"; והשווה גם "באמת ובתמים" בשופטים ט, טז, יט⁴⁵. ואכן, חזרתי לספר המצוות ומצאתי גם "לעבדו בתמים ובאמת"⁴⁶ - הדגם המקראי המשוער ממש.

הצירוף המקראי בתמים הוא עצמו קשה. במקרא המילה בתמים מופיעה ארבע פעמים, בשלוש מהן היא מתווכרת עם באמת. תפוצה זו רומזת שצירוף מוזר זה של מילת יחס עם תואר הוא תוצאת התופעה שאבן ג'נאח, במבואו לספר הרקמה, קורא "השוות המלות וזיווגם".

אחת הדוגמות לביטוי בטוב בפירוש רעואל נראית מוזרה במבט ראשון, והיא "בטוב אתם עושים" (יח' יג, י). משפט זה נאמר מתוך ניגוד ל"רע אתם עושים", הכתוב שתי שורות למעלה מזה, ואף על פי כן מסתבר שאין בטוב מושא אלא תיאור אופן, כמו בדגם המקראי שלו "אם באמת ובתמים עשיתם". לא מצאתי דוגמות לבטוב במאה הי"א ובתחילת הי"ב. במחשב של אוניברסיטת

42. השווה הערה 61 להלן.

43. מיכאל היגער, מסכת סופרים, ניו יורק תרצ"ז, עמ' 316.

44. יש במקרא דוגמות של בטוב שהן צירוף של מילת יחס עם שם עצם, למשל "נפשו בטוב תלין" (תה' כה, יג) ו"ביום טובה היה בטוב (קה' ז, יד), אבל אין פירושו 'היטב'.

45. תודתי לד"ר אהרן ממן על הערה זו.

46. השווה גם "ועובדים אותו בתמים ובאמת" בתרגום "מחכימת פתי" (ראה לעיל, הערה 19).

בר־אילן ובספרייה התורנית הממוחשבת אין היא מופיעה בתשובות רבנו גרשום או בפירושי המקרא והתלמוד של רש"י ורשב"ם. לפי גרסה אחת, היא נקריית בתשובות רש"י לתלמידו רבי שמעיה⁴⁷, אבל יש לגרוס שם בטיב⁴⁸. בדומה לכך יש לתקן פעם אחת בתשובות ר"י אבן מיגאש ופעם אחת בפירוש לדברי הימים המיוחס לרש"י⁴⁹. דוגמה אחרת בפירוש לדברי הימים המיוחס לרש"י⁵⁰ וכן דוגמות אחדות ב"מדרש עשרת הדברות"⁵¹ וב"אלפא-כיתא דבן סירא"⁵² הן תוספות מאוחרות, המופיעות במקצת כתב־היד בלבד.

במאה הי"ב נמצא השימוש בצרפת⁵³ ובפרובנס⁵⁴, אבל מקומו העיקרי היה באשכנז. התייעור שם מתחיל באמצע המאה הי"ב, בשאלה ששלח רבי יצחק מרינשבורק לרבנו תם. מופיע בה הביטוי בא בטוב בהוראה מקבילה לאתי שפיר⁵⁵.

47. שו"ת רש"י, סימן קנה, ד"ה "תשובת רש"י": "נראה שלא נחשדו הנוצרים לנסך יין ואינם יודעין בטוב לנסך כלל".
48. שים לב לסתירה בין בטוב ובין כלל בטקסט המקובל. אחי, פרופ' מרדכי שטיינר, הציע לגרוס "ואינם יודעין בטיב נסוך כלל", ומפי פרופ' חיים סלוביצקי למדתי שאת התיקון הזה מאשר עד נאמן. השווה ספר ראבי"ה, מהדורת דוד דבליצקי, בני-ברק תשל"ו, עמ' יד, הערה 16. יש לציין שתשובה זו של רש"י ידועה רק ממובאה בתוך תשובה של ר' שמריה ב"ר מרדכי שיש בה שיבוש שני דומה: "והיא רביתא פר"ש שהייתה קטנה, אבל אם הייתה גדולה דהוה ידענא בטוב ניסוך אסור"; שם, עמ' יג. הקטע שבפירוש רש"י שר' שמריה רומז אליו מנוסח בדפוסים שלנו כך: "ודוקא רביתא דאינה יודעת בטיב ניסוך" (עבודה זרה ע ע"ב, ד"ה "אימר מגבה").
49. שו"ת הר"י מיגאש, סימן עב, ד"ה "תשובה אם": "אלא שאינו יודע בטוב משא ומתן"; רש"י דה"א כז, ל: "הישמעאלי - היודע בטוב עסקן של גמלים".
50. רש"י דה"ב כד, ה: "ואתם תמהרו לדבר ולא מהרו הלויים מפורש בטוב במלכים שאמר המלך יקחו להם הכהנים איש מאת מכרו ויתעצלו בדבר". המילה בטוב חסרה בכ"י פריס 164, שנכתב באשכנז בשנת 1250.
51. אהרן יעללינעק, בית המדרש ירושלים תפרח"י (1938), עמ' 78: "יודע אני בטוב לקרות". המילה בטוב חסרה בכ"י אוקספורד בודלי 1466, דף 309ב, הכתובה באשכנז במאה הי"ג, בכ"י וטיקן 10/285 ובכ"י מוסקבה, גינצבורג 1063, דף 117א, וכן בדפוס וירונה ת"ז. בדומה לכך "עשה עמלך בטוב שאדם לעמל יולד" רשום במילון ההיסטורי רק על פי כמה מהעדים. אין היא נמצאת בשלושת כתב־היד העיקריים של מדרש עשרת הדיברות שנשאבו מהם רוב הערכים.
52. אוצר המדרשים (אייזנשטיין), עמוד לה, ד"ה "א" בתחלה אמר": "ותראני גן עדן בטוב עד שאסתכל בתדריו מן השער". קטע זה חסר במהדורה הביקורתית. ראה עלי יסיף, סיפורי בן סירא בימי הביניים, ירושלים תשמ"ה.
53. תוספות רבנו יהודה שירליאון על מסכת ברכות, מהדורת ניסן זק"ש, ירושלים תשכ"ט, עמ' שמו, ד"ה "וכן (המשך)": "שחושבן בטוב דברי נחמות". תודתי לפרופ' סלוביצקי שהפנה אותי למקור זה. עוד דוגמה נמצאת בשו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן י, ד"ה "וחלב שחלבו": "אם לא יכסנו בטוב".
54. שו"ת הראב"ד, סימן כח, ד"ה "השיב הרב": "וכבר הוא מפורש אצלנו בטוב בלא קושיא".
55. ספר הישר, חלק התשובות, סימן פא, ד"ה "רבי אלופי": "ואם היה ברשות הרב שלא לגרוס שנגמר דינן אלא שנתערב בשורים אחרים, היה בא בטוב". דוגמה זו מאשרת הצעה של אחי שבטוב היא המקבילה העברית לשפיר, המופיעה בתוספות אלפי פעמים.

השימוש האשכנזי נראה וזה לשימוש הקדום, ואולם יש שינויים דקים בתחביר ובסמנטיקה. לפעמים בעלי התוספות משווים לכיטוי משמעות חדשה של 'בלי ספק', למשל בשו"ת בעלי התוספות, סימן קלג, ד"ה ו"בנדון זה": "כבר ההרגל פשוט כשמראין הטבעת שאומרים הוא שוה בטוב פרוטה"; תוספות ברכות יד ע"א, ד"ה "ימים שהיחיד": "מברכים בטוב על מנהגא"; תוספות בבא בתרא קסב ע"א, ד"ה "לפי שאין": "למדין בטוב משיטה אחרונה". אפשר שמשמעות חדשה זו נוצרה בהשפעת הגרמנית הבינונית העילית, שמתועדת בה wol במובן ohne zweifel.⁵⁶

נראה שבאשכנזי חל גם שינוי במקומה של המילה בטוב כשהיא מתארת מקור (אחרי ידע או יכול). בדוגמה שכבר הבאנו ממסכת סופרים המילה בטוב באה אחרי צורת המקור שהיא מתארת: "למי שיודע לתרגמו בטוב". את הסדר הזה אפשר למצוא גם באשכנזי, אבל יש שם נטייה לשים בטוב לפני המקור, למשל בשו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן קכא, ד"ה "מעשה בא": "יכול בטוב למכור" (פעמיים); שו"ת מהר"ם מרוטנברג, חלק ד (דפוס פראג), סימן תלה: "יכול בטוב לחזור ולטעון". תוספות בבא בתרא קסו ע"א, ד"ה "ומשו ליה": "יכול בטוב לפרש דאיסתרא בצירי מוזוא". כ"י בודלי 1466 (המאה הי"ג), ד"ה "מעשה בחסיד": "והיה יודע בטוב להבין לשון בהמות ועופות וחיות וכל לשונות שבעולם".⁵⁷ בגרמנית הבינונית העילית מקומו של wol גם הוא לפני המקור (למשל ich kan wol ; trinken ich kan daz harte wol bewarn ;⁵⁸ ואפשר שגם את החידוש הזה יש לזקוף להשפעתה.

חידוש תחבירי אחר, שכנראה גם הוא אשכנזי, הוא ערך היתרון יותר בטוב, המתועד במאה הי"ג, למשל בשו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן רכט, ד"ה "ששאלת על": "וראובן ברח לו חוץ לעיר על מבצר כי אמר לא אפול בידם ולשם אתפשר יותר בטוב מכאן"; שו"ת מהר"ם מרוטנברג, חלק ד (דפוס פראג), סימן קד: "וכך גוף העני יכול לשמור כמו גוף העשיר ואדרבא יותר בטוב". מאלף להשוות את שימושם של החכמים האשכנזיים עם שימושם של חכם ביזנטי, רבי ישעיהו די-טראני. פעם אחת הוא אומר: "לפי רש"י יבא בטוב", ביטוי שראינו אצל ר"י מרינשבורק, אך באותה תשובה, ברברו בערך היתרון, שינה די-טראני ואמר: "לפי רש"י תבוא הסוגיא יותר טובה" (שו"ת הרי"ד, סימן צב, ד"ה "יורונו רבותי"). במקום תיאור האופן הוא משתמש בשם תואר. בתשובה אחרת (סימן לה, ד"ה "מה שכתבת") יש חלופה אחרת ליותר בטוב: "נ"ל שאין לך אשה מגורשת בעולם כדת משה וישראל יותר טוב ממנה".

56. G. F. Benecke, W. Müller & F. Zarncke, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, ראה Leipzig 1854-1866, III עמ' 798.

57. ראה REJ 33 (1986) "Un recueil de contes juifs inédits", Israel Levi, עמ' 242.

58. ראה Wilhelm Müller, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, Leipzig 1854, I, s.v. kinne עמ' 806 א-ב.

עוד שלושה ביטויים מן המגילה מצויים גם הם אצל קראי ביזנטיון:
 א. יצא מן במשמעות 'נגזר מן'. פירוש ליחזקאל ז, ו: 'קץ קץ יצאו <כולם>
 מלשון קציצה'. שם יג, י: 'חיץ יצא מלשון מחיצה'. שם כא, לו: 'בוערים. יצא
 מלשון ובערת הרע'. ובפירוש לחבקוק ג, ו: 'ויתר גויים יצא מלשון לנתר בהם'.
 ובתרגום ספר המצוות ללוי בן יפת: 'כי מלת קציר תצא מלשון כריתה'.
 ב. צורך על במקום צורך ל-. במגילה, בפירוש לזכריה יא, ט: 'לא היה לי חפץ
 לרעות אותם עוד [...] [לא היה לי צורך על המקלות]'. ואצל טוביה בן משה,
 בתרגום ספר נעימות: 'עשיר מן עשייתו [...] יע' כי אין לו צורך עליו'.
 ג. יוכל במקום יכול. בפירוש ליחזקאל ח, יז: 'ולא היה יוכל [הנביא] לדבר אל היכל
 יי'. טוביה בן משה, תרגום 'ספר נעימות': 'היותו יוכלים'.
 שניים מן הביטויים האלה כבר עלו בעבר במחקר העברית של הקראים⁵⁹, ובמילון
 ההיסטורי כולם מתועדים בלשון קראים בלבד, אבל יש לזכור שעדיין לא הושלמה
 הקלדת ספרות הגאונים.

מילים נדירות המופיעות במגילה

סדרן

אציג עכשיו בקיצור שלוש מילים מהמגילה שהן נדירות, לפחות בימי הביניים.
 הראשונה היא המילה סדרן. המונח הזה מופיע בספרות חז"ל במקומות האלה:
 ירושלמי הוריות פ"ג ה"ה (מח ע"ג): 'הסדרן קודם לפילפולן'. מדרש שוחר טוב
 לתהלים פז, ה: 'חמי סדרן טב מייתי ליה חמי תנאי טב מייתי ליה'. פסחים קה ע"ב:
 'גמרנא וסדרנא אנא' (רש"י: 'מסדר שמועות')⁶⁰.
 רעואל משתמש במילה במשמעות דומה, אלא שהוא מחיל אותה על עורך ספר
 יחזקאל. לפי פירושו ליחזקאל ח, ה הסדרן מספק לקורא ידיעות שהוא זקוק להן
 במקום אחד על פי פסוקים המופיעים במקום אחר: 'סמל הקנ(א)ה) הזה כביאה. מן
 זה למד אותו הסדרן ואמר למעלה'⁶¹. זאת אומרת שמשפט הזיקה 'אשר שם מושב
 סמל הקנאה המקנה' ביחזקאל ח, ג הוא תוספת של הסדרן על פי ח, ה.

59. ראה אהרן ממן, העברית של טוביה בן משה הקראי, עבודת גמר באוניברסיטה העברית, תשל"ט, עמ' 27, 165; Simon Hopkins, "Arabic Elements in the Hebrew of the Byzantine Karaites", in *Genizah Research After Ninety Years. The Case of* *Judaeo-Arabic*, eds. Joshua Blau & Stefan C. Reif, Cambridge 1992, עמ' 94.
 עכשיו, משנמצאה צורת הבינוני יוכל במגילה זו, שאין בה השפעה ערבית, קשה לקבל את הנחתו של סיימון הופקינס שצורה זו היא חיקוי ל-qādir בערבית.
 60. ראה בן-ציון גרוס, המשקלים פעלן ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 67.
 61. השווה את הפירוש ליחזקאל י, ח: 'וירא ונראה לכרובים תב(נית) יד אדם [תח]ת כנפיהם) מיכן למדם בטוב היאך היו ואמרם למעלה'. גם כאן הנושא הוא הסדרן.

בפירושו ליחזקאל לה, ו, לסדרן תפקיד מפתיע יותר - ליצור פסוק על ידי הרכבת גרסאות שונות זו מזו שעמדו לפניו בטופסי מקרא אחדים: "ב' ספרים [מ]צא הסדרן. אחד היה כתוב 'לכן חי אני כי לדם אעשך' ודם ירדפך", ובספר האחר [ה]יה כתוב) 'לכן חי אני נאם יי אלים אם לא דם שנא(ת) ודם ירדפך'".⁶²

לפי המילונים הקיימים, אין המילה הזאת מתועדת בעברית של ימי הביניים, אבל בכ"י מינכן 5 משנת 1233, בתוך פירוש לספר דברי הימים המיוחס לרבי יוסף קרא (אך אינו שלו)⁶³, היא מופיעה פעמים רבות ומשמשת כינוי לעזרא הסופר. למשל, על הפסוק "וכל ישראל התייחסו והינם על ספר מלכי ישראל" (דה"א ט, א) כתב המפרש: "זה דברי הסדרן שלא תתמה על זה שלא כתב יחס של שבטים כל צורכו [...] וכו'. ושם אף שם בפי הסדרן מילים: "ואני הסדרן הייתי עמהם בגולה ומצאתי קצת מן היחס שלהם בג' ספרים ולא היו דומין זה לזה ומה שיכולתי לחבר זה אל זה כתבתיו כאן בספר זה ומה שלא יכולתי לחבר כתבתיו בספרי בעזרא". שימוש דומה מובא להלן מן הפירוש לדברי הימים המיוחס לתלמידי רב סעדיה גאון.

קל לראות מה הפריע לרעואל בפסוק השני. ראשית, יש בו חזרה על הצירוף ודם ירדפך. שנית, יש בו שתי מילות חיבור המשמשות בשבועות - כי ואם - מילה אחת כנגד כל היקרות של ודם ירדפך. כדי לפתור את הבעיה, הניח רעואל מצב הדומה לזה המתואר בירושלמי תענית, פ"ד ה"ב [סח ע"א]: "שלושה ספרים מצאו בעזרה באחד מצאו כתוב [...] וכשנים כתוב [...] וקיימו שנים וביטלו אחד", אלא שבמקום העורך האקלקטי המתואר שם דימה רעואל לעצמו עורך שמרן שרצה לשמר את שתי הגרסאות המתחלפות, מעין כפלי גרסה⁶⁴.

הערת פרופ' תא-שמע: הביטוי ג' ספרים מצא מופיע פעמים רבות - עם המילה סדרן ובלעדיה - בפירוש הנ"ל שבכ"י מינכן 5. אחת הדוגמות דומה מאוד לנאמר בפירוש רעואל: "יש לומר הסדרן שלש ספרים מצא וכתב כן וכן [=כאן וכאן] (דה"א יא, יא). במקום אחד הפרשן מביא את הירושלמי עצמו בלשון זו: "שכן מצינו בתלמוד ירושלמי: 'עזרא מצא ג' ספרים ולא ידע מה לעשות איזה לכתוב וקיים את השנים והניח את האחד'" (דה"א ג, כב). נוסח דומה מופיע בפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים א ח, כט: "וזהו שמפרש בסוף

62. מעניין שרעואל, בשחזור את הגרסאות המתחלפות, לא הסתפק בחילוק הפסוק באמצע. לו עשה כך, הייתה השבועה בספר אחד לוקה בחסר. לפיכך הניח שבשני הספרים נפתח הפסוק ב"לכן חי אני".

63. לעניין פירוש זה ראה את רשימתו של מ' שטיינשניידר בכתב-העת המזכיר - *ZfHB* 14 (1874), עמ' 130. תודתי לפרופ' תא-שמע, שגילה את ההקבלות האלה בזמן שחיפשנו את הדוגמות לביטוי בטוב בפירוש לדברי הימים המיוחס לרש"י. הוא מכין מאמר מיוחד לבירור טיבו של פירוש קדמון זה.

64. ראה *Sh. Talmon, "Double Readings in the Massoretic Text", Textus 1 (1960)*, עמ' 144-144; *Conflate Readings (OT), IDB Suppl.*; עמ' 170-173.

מגילת ירושלמי 'ג' ספרים מצא עזרא [...] ובטלו⁶⁵ דברי האחד וקיימו דברי השנים' וכן מצאו הרבה ספרי יחסין כשמצאו 'ג' או ה' בטלו המועט וקיימו המרובים וכשמצאו זוגות [...] הוצרך לכתוב שני פעמים [...] ועיין גם שם ז, יג, ושם ח, א⁶⁶. נוסח זה נמצא בפעם הראשונה במאה ה' או ה"א בפירושו לדברי הימים המיוחס לתלמידי רב סעדיה גאון: "ואנשי מזרח אומרים ב' ספרים מצא הסדרן וכתב כאן וכאן"⁶⁷. הוזה אומר, בירושלמי תענית לא הייתה גרסתם "שלושה ספרים מצאו בעזרה" אלא "שלושה ספרים מצא עזרא"⁶⁸! גרסה זו נותנת משמעות רחבה יותר לשאלה הלקסיקוגרפית שאנו דנים בה, והיא מסבירה את השימוש האשכנזי-צרפתי בעקרון הסדרנות של עזרא גם בספרי מקרא אחרים⁶⁹.

התאוריה של רעואל דומה במעט גם לזו של רד"ק בפירושו לשמואל ב טו, כא:

כי אם במקום - אם כתוב ולא קרי והענין אחד, אם קרי או לא קרי. והמלות האלה הכתובין ולא קריין או קריין ולא כתיבין וכן כתוב וקרי, נראה כי בגלות הראשונה אבדו ספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה שהחזירו התורה לישנה מצאו מחלוקת בספרים הנמצאים,

65. צ"ל ביחיד כמו כתב בסוף הקטע (השווה גם ספרו), וכן כל הפעלים בקטע זה.
66. וראה אהבת ציון וירושלים לתענית פ"ד ה"ב, שהביא גרסה זו מן הפירוש המיוחס לרש"י (ח, כט), אלא שבהיותו מקור יחיד מול כל הגרסאות הרגילות שהביא שם הציג בפשטות לתקן את הנוסח. אין בסיס לתיקון זה, שהרי כל עיקרו של הפירוש המיוחס לרש"י ובפרט הפירוש שבכ"י מינכן מבוסס על גרסה זו.
67. הפירוש לדברי הימים המיוחס לתלמידי רב סעדיה גאון, מהדורת רפאל קירכהיים, פרנקפורט דמיין תרל"ד, עמ' 29. אם הביטוי אנשי מזרח הוא שימוש צפון-אפריקני, פירושו 'תושבי ארצות האסלאם שבאסיה'; השווה "בני מזרח" בספר תשובות דונש הלוי... על רס"ג, מהדורת ר' שרטר, ברטולא 1866, עמ' 31. אפשר שמחבר הפירוש לדברי הימים פעל בצפון-אפריקה, שהרי הוא מזכיר את אנשי קירואן ואת אבן קורישי וזיכוחו על פה עם "יראם המגדיאלי".
68. על הקריאה הרגילה של הירושלמי שלפנינו ומשמעותה ההיסטורית האפשרית ועל החילוף המקביל עזרא/עזרה שבמשנת כלים טו, ו ובתוספתא שם ראה שאול ליכרמן, 'יוגנית ויוגנות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 164-166. וגרסת הירושלמי שבפירושו דברי הימים כ"י מינכן 5 יחידה במינה היא. אבל ראה תורה שלמה, פרשת משפטים, פרק כד, אות כט בביאור שהביא גרסה לאבות דרבי נתן (נוסחה ב, פרק מו) בשם כ"י נוה שלום, עמ' 45: 'ג' ספרים נמצאו בימי עזרא וכו'". וראה גם יצחק רצאבי, "האותיות המשונות בתורה", בתוך כתב התורה ואותיותיה מאת הרב מנחם כשר (=תורה שלמה, כרך כט), ירושלים תשל"ח, עמ' קב שהביא מן הילקוט ראובני לפרשת שמות: "איתא בספר סודי ריא, בימי עזרא שתיקן הטעמים והנקודות על ידי שלושה ספרי תורות שנמצאו אחר החורבן, וכו'". וראה עוד חנה לצרוסי-יפה, "עזרא-עזיר: גלגולו של מוטיב פולמוסי קדם-אסלאמי דרך האסלאם אל ראשית ביקורת המקרא", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 359-380. עיבוד אנגלי של המאמר מופיע בפרק 3 של ספרה *Intertwined Worlds: Medieval Islam and Biblical Criticism*, Princeton 1992.
69. ראה 'תא-שמע, "משהו על ביקורת המקרא באשכנז בימי הביניים", בתוך המקרא בראי מפרשיו, ספר זיכרון לשרה קמין, בעריכת שרה יפת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 453-459, בייחוד שני העמודים האחרונים.

והלכו בהם אחר הרוב, לפי דעתם. ובמקום שלא השיגה דעתם על הבירור, כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, או כתבו אחד מבחוץ ואחד מבפנים⁷⁰.

אפילו הכפילות דומה, שהרי בשני הפסוקים מופיעות שבועות שיש בהן שתי מילות החיבור - גם כי וגם אם.

הצריט

מילה יחידאית במגילה היא המילה מצריט, המופיעה פעמיים בפירוש ליחזקאל ח, טז:

והמה משתחיותם. היו משתחויים קדמה לשמש. ד"א והמה מְשַׁחִית < י > ם מצריטים [ר]וח שיוציאו מתחתם והיו אחוריהם אל היכל יי ומצריטים אל היכל יי... והנם שולחים את הזמורה) אל אפם... או בשביל הרוח שלהם שהיו שולחים כנגד היכל יי ולא היה יוכל [הנ]ביא לדבר אל היכל יי ואמר אל אפם כלומ' [ ] היו [ ] ב שולחים הרוחם.

בשום מילון עברי, אף לא במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, אין פועל או שם עצם הנגזר מהשורש צר"ט. למזלנו, ההקשר איננו מניח מקום לספק מהי משמעות המילה. כאן רעואל עצמו נותן פירוש: "[ר]וח שיוציאו מתחתם". בפסוק הבא, בפרשו את הביטוי שלחים את-הזמורה, הוא כותב "שולחים הרוחם" ו"הרוח שלהם שהיו שולחים". מתוך הנחה שהוא מתכוון לאותה הרוח בשני הפסוקים נמצא שפירושו לזמורה הוא "[ר]וח שיוציאו מתחתם". פירוש דומה למילה זמורה נתן רש"י: "רוח היוצא מפי טבעת". אין ספק שרעואל מתכוון למה שהתכוון רש"י, ואין צריך לומר למה שהתכוונו אבן ג'נאח, רד"ק, רבי ישעיהו די-טראני ואחרים.

לפנינו אפוא הרפלקס העברי האבוד של פועל שמי קדום המקביל לדר"ט בערבית ובניבים של הדרום-ערבית המודרנית, לער"ט בסורית ולצר"ת/צר"ד באכדית. עד עכשיו הייתה העברית השפה היחידה מבין השפות השמיות החשובות שפועל זה לא היה מתועד בה. יש להדגיש שאין מדובר במילה שאולה. לו הייתה שאולה מן

70. תודתי לפרופ' שניאור ליימן על שנתן לי רשימה של כל המקומות שרד"ק עוסק בהם בבעיה זו. מעניין להשוות את ההסבר של רד"ק עם האגדה המוסלמית על עזיר והתורה, שכבר אלפרא (מת כ-822 לספירה) מביא אותה, כפי שלימדני ד"ר נפתלי קינברג. בספר מעאני אלקראן, מהדורת אחמד יוסף נג'אתי ומחמד עלי אלנג'אר, חלק ראשון, קהיר 1980, עמ' 432 אלפרא מספר שנבוכדנצאר הרג את כל מי שהיה קורא את התורה חרץ מעזיר. באו היהודים לעזיר והוא הכתיב להם את התורה על-פה (ען זהר לסאנה) בלי לשנות אות. לפי רד"ק, אנשי כנסת הגדולה (וכראשם עזרא) החזירו את התורה ליושנה לא מוזכרון אלא מן הספרים הלא-מדויקים ששרדו.

הערבית המדוברת, היינו מצפים לצורה מעין דורט, כדל"ת⁷¹ ובבניין קל, במקום מצריט. לא מצאנו בטקסט הזה מילים שאולות מן הערבית, ואין סיבה שנצפה למצוא אותן בו. לדעתי, ההשערה הסבירה ביותר היא שהמילה שימשה בעברית קדומה. וכאן מתעוררת שאלה חשובה: איך אפשר שמילה עברית קדומה שאיננה מתועדת במקורות הספרותיים תופיע פתאום בטקסט מימי הביניים? מניין לרעואל המילה הזאת? כמובן, אפשר שהמילה הזאת, אף על פי שהיא פועל ולא שם עצם, נכנסה ליוונית היהודית בתקופה קדומה - בזמן שהייתה העברית לשון חיה - והוסיפה להתקיים בשפת הדיבור. אבל כפי שנראה למטן, הפירוש שמילה זו מופיעה בו בא ממסורת פרשנית קדומה⁷², ומסתבר שהמילה הייתה חלק מן המסורת הזאת ולא ביטוי משפת הדיבור. טענה זו מבוססת על השוואה של פירוש רעואל עם פירוש רש"י המאושר כאן לפי שמונה כתבי-יד⁷³:

ממשמע שנ' ופניהם קדמה איני יודע שאחוריהם אל ההיכל אלא מגיד שהיה אחוריהם מגולה שהיו פורעין עצמן ומתריזין כלפי למטה: משתחיותם. בשתי תיבות הוא משמש לשון השחתה ולשון השתחוויה כן הוא בתלמוד ירושלמי משחיתים ההיכל ומשתחויים לחמה וכן תרגמו יונתן ואינן מתחבלין וסגדין.

בקטע המובא מפירוש רש"י יש שני חלקים הבאים משני מקורות שונים זה מזה. ההערה על ופניהם קדמה מקורה בתלמוד הבבלי⁷⁴, ואילו ההערה על משתחיותם מקורה בירושלמי⁷⁵. הפירוש השני דומה לפירושו של רעואל בגישה המקשרת את

71. אכן, בשם העצם הנשאל מן השורש הערבי הזה בסלנג הישראלי המודרני המקביל ל-*חץ* הוא דל"ת; ראה דן בן-אמון ונתיבה בן-יהודה, מלון עולמי לעברית מדוברת, תשל"ב, ערך "דרטה". רחוק שתהיה לפנינו שאילה ספרותית ושהצד"י תבוא שלא במדויק במקום צד"י עם נקודה, ר"ל *חץ*. מילים מן הסוג הזה נשאלות בדרך כלל מלשון הדיבור.

72. נראה שמסורת זו הגיעה לרעואל בכתב; ראה הערה 76, למטן.

73. אוקספורד, בודלי 296, 297, 298; בריטיש מוזיאום 187, 188, 189; קמברידג' אד' 1733; רינה 24.

74. יומא עז ע"א, סוכה נג ע"ב, קידושין עב ע"ב.

75. ירושלמי סוכה פ"ה ה"ה (נה ע"ג). הדפוס וכל כתבי-היד גורסים: "משתחויים לחמה ומשתחויים להיכל", אבל ברור שגרסה זו טובה פחות מגרסת רש"י ורד"ק, כפי שהכירו ר' שמואל יפה אשכנזי ומיכאל היגער. ראה M. Higger, "The Yerushalmi Quotations in Rashi", *Rashi Anniversary Volume* (1941), עמ' 196; יעקב ש' שפיגל, "על כמה מקורות וענינים בפירוש רש"י לירמיהו ויחזקאל", בתוך רש"י, עיונים ביצירתו, בעריכת צבי שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 189. עמדתו של בעל קרבן העדה מעורערת עוד יותר בשל מגילתנו. יש חילופי גרסאות גם בתרגום יונתן, ראה A. Sperber, *The Bible in Aramaic*, Leiden 1962, III, עמ' 279.

הצורה המוזרה משתחיתם עם משחיתים⁷⁶ ועם משתחחים. הפירוש הראשון כולל את המילה מתריזין⁷⁷, הדומה בצורתה ובמשמעותה למילה מצריטים. את קו הדמיון הראשון אפשר להסביר מתוך ההנחה שרעואל הכיר את מסורת פירוש הירושלמי, וחילק אותו לשני פירושים חלופיים. קשה יותר להסביר את קו הדמיון השני. אפשר אולי לשער שהייתה מקבילה ארץ-ישראלית למדרש שבבבלי - חלק מנוסח שלם יותר של המדרש שיש לנו בירושלמי. במילים אחרות, אולי היה לפני רעואל מדרש ארץ-ישראלי קדום, דומה למדרש המורכב שיצר רש"י מתוך שני התלמודים, אבל מקורי יותר בהיותו כולל את המילה מצריטים במקום המילה מתריזין.

תחת

ואסיים במילה אחרת. ראינו שרעואל מדבר על ה"רוח שיוציאו מתחתם". איך עלינו לנתח את המילה תחת? אפשר שהיא מילת יחס, כמו ביחזקאל מז, א: "והנה מים יוצאים מתחת מפתן הבית", אבל גם אפשר שהיא שם עצם הרומז לחלק מן הגוף. "[רוח שיוציאו מתחתם] דומה מאוד אל "השתניא זה שיוציאו מגידם" (כך פירש רעואל ליחזקאל ז, יז) וגם אל "רוח היוצא מפי טבעת", ובשניהם יש שם עצם במקום המקביל לתחת. וכבר הראה פרופ' שרגא אברמסון⁷⁸ ששימוש זה, הידוע מן היידיש, מתועד אצל רבנו חננאל בפירושו למסכת מגילה כה, ב: "ובתחת, מקום הצואה". מילה זו, שלא כמו הצריט, שם עצם היא, ואיננה חלק מן המדרש המקורי אלא תוספת בלשוננו של רעואל. לכן כאן סביר יותר להניח שבאה משפת הדיבור של רעואל - היוונית היהודית. ואם כן הדבר, אפשר לטעון שבמקרה הזה לא הייתה המסירה לאשכנז באמצעות הספרות העברית, כמו במקרה של מליצה, בטוב והצריט, אלא נשאלה תחת משפה יהודית מדוברת אחת לאחרת, בדיוק כמו שקרה כשעברה מילה זו עצמה מיידש לאנגלית היהודית של ניו יורק.

76. שים לב ליו"ד התלויה במילה מְשַׁחִית <י>ם. דוגמות לתיקון כתיב חסר אינן שכחות במגילה. שמה היה לפני הסופר במקור כתיב חסר המיועד להבליט את הקשר עם משתחיתם אלא שנתקשה בהבנתו והוסיף יו"ד מדליה. כתיב זה מעלה אפוא את האפשרות שלפני רעואל היה טקסט כתוב של המדרש.

77. בדרך כלל מניחים שפירוש התריז הוא 'שלשל', ואפשר שיש קשר עם *tēsû/tēzû* 'נטה לשלשל' באכרית. אם זה הפירוש, ברור שלהקשר שמדובר בו על "אפס" מילה זו מתאימה פחות מהמילה הצריט. ברם, אין רשומים חילופי גרסאות למילה זו בבבלי, וגם בפירוש רש"י לא מצאתי חילופי גרסאות.

78. ש' אברמסון, ביאורי תיבות, גבורות הרמח לר' משה חיים ויילר, בעריכת זאב פלק, ירושלים חשמ"ז, עמ' 160.